

LA FI DEL MÓN ROMÀ I EL PERÍODE VISIGOT (SEGLES IV-VIII)

ALBERT V. RIBERA I MIQUEL ROSSELLÓ
Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València

ELS SEGLES IV-V: EL FINAL DE L'IMPERI ROMÀ

Igual que per a les etapes anteriors, són molt escasses les fonts històriques, per la qual cosa cal recórrer a un marc genèric per a descriure aquest moment. El pas de l'Alt al Baix Imperi Romà ve marcat pel debat històricoarqueològic a l'entorn de l'anomenada crisi del segle III, un llarg període convulsiu tancat per les reformes de Dioclecià i Constantí, que van configurar una organització política, social, econòmica i religiosa molt distinta a la del món romà clàssic. Un altre pas d'aquest procés serà la reorganització territorial plasmada en la nova divisió provincial de Dioclecià, per la qual part del País Valencià es va segregar de la Tarraconense i va passar a la nova província Cartaginense. Els antics territoris dels contestans i edetans es van adscriure a Cartagena, mentre els dels ilergravons va dependre de Tarragona. Aquests límits provincials es mantindran al llarg del període tardoantic.

L'únic fet històric que coneixem per al segle IV és el martiri de Sant Vicent, cosa que indicaria que a principis del segle IV *Valentia* degué ser un important centre administratiu, com també ho manifesten les troballes arqueològiques. En el territori valencià, doncs, sols es disposa de l'arqueologia per a conèixer els avatars d'aquesta etapa canviat, encara que són molt pocs els llocs que proporcionen informació destacable. A *Valentia* i *Ilici* es detecten reiterats episodis destructius similars. En altres nuclis urbans, com ara el cas d'*Edeta* i *Saguntum*, l'escassetesa de dades arqueològiques amb posterioritat al segle III dC, parla de la crisi urbana que es va produir a final del segle III dC. L'abundància d'ocultacions monetàries entre els anys 260-280 és un bon indicador de l'extensió d'aquesta inestabilitat.

Valentia i *Ilici* no van tardar molt a superar aquesta fase convulsiva. L'arqueologia ha demostrat en ambdues la ràpida recuperació de la vida urbana després de l'indubtable desastre del segle III dC. No obstant això, no es va produir una mera reconstrucció de la danyada ciutat, sinó que en la nova *Valentia* que va sorgir, trobem tant elements de continuïtat com de ruptura pel que fa a l'anterior. Una primerenca prova seria la presència a la ciutat del *legatus iuridicus* de la *Tarraconensis*, *Allius Maximus*, que l'any 281 li dedica una inscripció a l'emperador Probe en el fòrum de *Valentia*. Aquest personatge, l'últim que coneixem de la València romana, va poder estar en relació amb la immediata recuperació del pols de la vida urbana, després del funest període dels anys 270-280. Però aquesta inscripció també enllaçaria amb el procés de major control del poder central i la consegüent pèrdua de poder i autonomia de les ciutats, tret característic d'aquest període. L'epigrafia saguntina encara

Nivells tardans del Grau Vell de Sagunt. [Fot. I. Caruana].

Durant els segles IV i V van florir diversos establiments portuaris del litoral valencià, com ara el Grau Vell de Sagunt, el *Portus Sucronensis*, sota l'actual Cullera, i el *Portus Illicitanus*, a Santa Pola.

registra una dedicació a l'emperador Carí en el 283, l'última que es coneix en aquesta ciutat. Encara que hi ha molt poca informació de la *Saguntum* dels segles IV-V, i que se n'ha arribat a dubtar de la seua continuïtat com a seu urbana, les excavacions en el seu port marítim, el Grau Vell, manifesten una contínua activitat edilícia i comercial durant el segle IV i part del V.

Saetabi i *Dianium* són parques en notícies per a aquesta època, però la seua aparició en l'etapa visigoda com a centres episcopals suggeriria la seua perduració al llarg d'aquests segles. Per contra, el silenci arqueològic i històric que plana sobre *Lesera*, *Edeta* o *Lucentum*, permet suposar-ne la desaparició o la conversió en petits nuclis rurals adscrits al territori d'altra ciutat. L'arqueologia ilicitaniana, amb la seua basílica, erròniament identificada amb una sinagoga, també demostra la continuïtat de la ciutat, que al costat del *Portus Illicitanus*, constitueix una de les zones més dinàmiques d'aquesta època.

Coincidint, no casualment, amb la reducció de la grandària o la desaparició de les anteriors ciutats romanes, assistim al desenvolupament de grans vil·les rurals, per part de les anteriors elits urbanes, poc disposades ara a subvencionar les despeses públiques. Una bona mostra d'aquestes residències baiximperials la tenim en els Banyets de la Reina de Calp, en l'Albir (l'Alfàs del Pi) o la Torre de Xauxelles (la Vila Joiosa).

Però si del segle IV només coneixem la dada històrica del martiri de sant Vicent, per a tot el País Valencià, amb l'excepció de l'atac vàndal al *Portus Illicitanus*, no tenim cap referència històrica ni epigràfica del segle V. No disposem d'informació de temes tan importants com el moment de la instauració de les seus episcopals, que va tenir lloc en aquesta etapa, o de les destruccions a mans dels bàrbars, que a partir del 409 van travessar els Pirineus i durant diversos anys es van dedicar a saquejar Hispània, «*urbs incendunt...*» diuen les fonts en referir-se a aquests tràgics fets. La província Tarraconense, especialment la seua part litoral, va estar més o menys fora de perill d'aquestes correrries i es va aconseguir mantenir en mans de l'Imperi d'Occident gairebé fins al seu final, i és només cap als anys 472-473 ocupada pels visigots del rei Euric. Entre el 410 i el 420 hi ha nombrosos testimoniatges de la fugida de molts hispans de les classes acomodades, especialment al nord d'Àfrica.

L'Imperi, molt ocupat amb les invasions a Itàlia i després pels huns d'Àtila, no va poder prestar molta atenció a Hispània. Els vàndals es van acabar instal·lant a *Karthago* i es van convertir en la potència marítima preponderant de la Mediterrània occidental, saquegen Roma en el 455 i dominen Còrsega, Sardenya, Sicília i les Balears. Es coneix l'atac que la flota vàndala va dur a terme l'any 460 contra l'esquadra imperial ancorada en el *Portus Illicitanus* (Santa Pola), com a conseqüència del qual van ser destruïts els navilis romans i destituït el mateix emperador Majorià, que precisament va anar per aquestes terres reunint un exèrcit per a atacar els vàndals, que van acabar per anticipar-se a les seues intencions. Aquest incident reflecteix que la zona litoral hispana va romandre sota domini romà gairebé fins al final de l'Imperi d'Occident. A pesar de tots aquests episodis bèl·lics, les troballes arqueològiques manifesten certa continuïtat de les relacions comercials amb el nord d'Àfrica i l'Orient Mediterrani, que només es van restablir plenament a partir de les últimes dècades del segle v, i es van mantenir durant el vi i part del vii.

Les dades arqueològiques del segle v són eminentment destructives. Seria el cas de dos edificis públics i un pou de *Valentia*, que van ser arrasats en la primera meitat del segle v per un incendi. En un es va trobar un petit tresor de 88 monedes de bronze, les més modernes dels emperadors Arcadi (402-408) i Honori (410-423). El circ de *Valentia* presenta indicis de l'abandó de la seua activitat original, que coincideix amb les fonts, que relaten que cap al 445 dC en la major part de les ciutats d'Hispània havien cessat els jocs de circ i teatre. Encara hi ha alguna aïllada referència a la reinstal·lació d'aquestes activitats lúdiques en el segle vi, en concret a *Caesar Augusta* i a principis del segle vii, quan el rei visigot Sisebut amonestà el bisbe de Tarragona per la seua desmesurada afició a les representacions teatrals i als jocs amb animals, però aquestes serien ja les excepcions que confirmen la regla.

En altres jaciments també es constaten episodis coetanis similars, com el Grau Vell, el port de *Saguntum*, que acabà els seus dies en la primera meitat del segle v, com ho testifiquen les monedes i les ceràmiques del seu moment final. A *Ilici* també s'ha trobat una ocultació numismàtica i de joies dels primers anys del segle v, amb 3 monedes d'or, igualment d'Honori i Arcadi, que s'han relacionat amb el pas dels bàrbars. Al llarg de tota Hispània, les nombrosíssimes ocultacions de monedes d'inicis del segle v són la millor

La vil·la de Banys de la Reina (Calp, Alacant). [Fot. J.M. Abascal-R. Cebrián].

El Baix Imperi va ser una època d'auge de les grans residències i factories rurals, com la recentment excavada en el litoral de Calp.

Arracada procedent dels Xarcons (Montserrat, València). Segles VI-VII. [Museu de Prehistòria de València].

prova de la gran inseguretat existent en aquest període. Comencen a haver indicis clars que el País Valencià va patir algun episodi destructiu al llarg del segle V, sense que es puga precisar encara ni el moment exacte ni, per consegüent, la causa concreta d'aquesta catàstrofe.

ELS INICIS DEL DOMINI VISIGOT

L'expedició dels visigots del rei Euric en el 472, assentats al sud de França i enfrontats al que quedava del poder romà, va acabar amb la submissió de les últimes possessions hispanes de l'agonitzant Imperi romà d'Occident. Només hi va haver certa resistència entre els aristòcrates romans de *Tarraco* i *Dertosa*. L'Imperi no va tardar a sucumbir, en el 476.

El poder visigot en els seus primers moments no no-

més es va preocupar de pacificar la península, sinó que ja va donar els primers passos per a reconstruir d'alguna manera la infraestructura urbana, almenys en alguns llocs claus com Mèrida. A partir d'aquest moment, el domini polític i militar visigot, que no l'arribada de nova població, va suposar l'inici d'una llarga etapa de relativa tranquil·litat i reconstrucció, només jalonada per alguna revolta de la noblesa hispana, eminentment catòlica, que en molts casos va arribar a independitzar-se, especialment al sud de la península. Els nous amos eren acèrrims arrians, però estaven molt allunyats d'Hispània i només van prestar veritable atenció als assumptes de la península quan van haver de refugiar-se en ella després de ser expulsats de les Gàl·lies pels francs en el 507. Però aquesta instal·lació de nova gent va repercutir escassament en l'àrea mediterrània. A més, durant el primer terç del segle VI tampoc no es pot parlar d'un autèntic estat visigot independent, ja que van estar molt tutelats pels seus «cosins», els ostrogots d'Itàlia, per tallar l'expansió dels francs. Aquest període «ostrogot» (507-548) va suposar també l'arribada de gent d'aquesta ètnia per a ocupar els llocs claus i fer-se càrrec de la situació. Un d'aquests ostrogots, Teudis, va arribar a ser rei, i gaudí d'un llarg regnat (531-549). La llarga etapa que aniria des de l'ocupació nominal visigoda (472-473) a les guerres civils que van sorgir a la mort de Teudis, amb la perillosa aparició dels bizantins, significaria un dilatat lapse de pau i tranquil·litat. Al mateix temps, es va crear un cert distanciament amb el poder central, unit a la recuperació de moltes ciutats, promoguda pel clergat i la noblesa local, que ara són gairebé la mateixa cosa. Al mateix temps, es va registrar un augment de l'autonomia i el poder de diverses regions, especialment en la *Baetica*, però en absolut exclusiu d'aquesta província. Però, com ja hem indicat, res concret sabem de la zona valenciana en aquests anys.

En aquests moments creixeria la figura del bisbe, que assumirà el paper de cap de la ciutat. El més antic bisbe valencià conegut és l'il·licità Joan, entre 514-517, de qui coneixem l'existència per la seua correspondència amb el Papa, encara que pot tractar-se d'una confusió amb un prelat de Tarragona. De *Valentia*, l'esment segur més antic que tenim d'aquest càrrec és el de Justinià, ja de mitjans del segle VI. Dins del context hispà baiximperial, *Valentia* va ser una ciutat important i, a més, hi va tenir lloc el martiri de sant Vicent, sens dubte el màrtir hispànic més destacat i admirat en l'època. Per consegüent, es podria suposar, amb molt pocs dubtes, que ja en el segle IV arribaria al rang episcopal, més encara, si tenim en compte que l'organització episcopal hispànica ja degué estar completada a l'inici del segle V. De fet, quan trobem aquesta primera referència segura, la del

bisbe Justinià, gran constructor d'edificis, ja se'ns presenta com una seu ben consolidada i organitzada, on té lloc un Concili de la província *Carthaginensis*. Per tant, ja deuria fer molt de temps que disposava del rang episcopal. Aquests bisbes procedien de l'antiga noblesa hispànica, que amb el temps va adoptar la nova religió però va seguir mantenint les regnes del poder polític i econòmic a escala local, ocupant el buit deixat per l'extinta administració imperial. És interessant ressenyar que tres germans de Justinià també van ser bisbes d'altres tantes ciutats de la *Tarraconense*. Bastants ciutats estarien governades *de facto* pels seus bisbes, mantenint esporàdics contactes amb un poder central distant que sols va aparèixer pel territori valencià a mitjan segle VI per a plantar cara a la invasió bizantina i acabar amb la pràctica situació d'autonomia de la noblesa i el clergat hispà. Els últims decennis del segle V i la primera meitat del segle VI sembla que van ser un període tranquil i semiautònom en el qual es reconeixia formalment l'autoritat del rei visigot de Tolosa, molt allunyat, i després dels seus successors a Hispània, que van estar molt ocupats pels seus problemes interns i les lluites amb els vascons, els sueus de Galícia, els francs a les Gal·lies i amb els bizantins a Àfrica.

ELS BIZANTINS I LA REACCIÓ VISIGODA

El període d'estabilitat de la primera meitat del segle VI va suposar una reduïda «època daurada» per a la diòcesi episcopal valentina i la possessió d'una virtual independència sota l'episcopat de Justinià. Aquesta situació es va veure desbaratada amb l'adveniment d'Àkhila (549-555) i l'inici de continus enfrontaments interns per la successió al tron, la conseqüència més greu del qual va ser la conquesta d'un part d'*Hispània* pels exèrcits imperials (554) cridats per l'usurpador Atanagild.

Els bizantins van ocupar una franja costanera el límit nord de la qual no està del tot clar. El pacte entre Atanagild i els imperials possiblement establira com a límit septentrional de les possessions bizantines el riu Xúquer. En qualsevol cas, *Dianium* formaria part de la província bizantina de *Spaniae* i *Valentia* hi quedaria exclosa.

No serà fins el regnat de Leovigild (569-586) quan s'inverteix la tendència de continuat desordre i deteriorament territorial, gràcies al finançament del poder real. Leovigild va posar en marxa una sèrie de campanyes militars, paral·lelament a una profunda reorganització interna del regne, dirigides

Basilica del Monastil (Elda, Alacant). [Fot. A. Poveda].

Este interessant jaciment d'altura, que domina la Via Augusta, degué estar integrat en la línia defensiva bizantina, protegint *Ilici*, durant les guerres amb els visigots. S'hi han trobat restes d'una petita església i algunes peces del seu mobiliari litúrgic.

Ceràmica d'època visigoda trobada a Valentia. [Arxiu SIAM].

El repertori de formes de les terrisseries visigodes és encara bastant desconegut. Les nombroses troballes de València seran molt útils a l'hora d'establir les pautes que regien l'elaboració de les ceràmiques d'esta època.

contra els bizantins, la rebel aristocràcia hispanorromana d'algunes ciutats i regions de la Bètica i la Cartaginense, el catòlic regne dels sueus, el qual annexionarà, i contra els sempre insubmisos vascons. El balanç d'aquestes operacions va ser positiu i així ho va assenyalar el contemporani Joan de Biclaram en la seua *Crònica*: «torna admirablement als seus límits primitius la província dels gots, que per diverses rebel·lions havia estat disminuïda». Va ser durant el regnat d'aquest monarca quan *Valentia* va quedar integrada en el regne visigot de Toledo.

Prova fefaent d'aquesta integració és l'aparició d'un bisbe arrià, Ubiligisclè, en la seu episcopal valentina, que va ser un dels que van abjurar de la fe arriana en el III Concili de Toledo de l'any 589. La seua existència aniria paral·lela a la presència de tropes godes a la ciutat, conseqüència tant de la recent incorporació d'aquests territoris al domini efectiu, no sols nominal, del regne visigot, com de la seua situació de frontera davant dels bizantins. Amb l'ocupació bizantina d'una part del País Valencià, aquest es converteix en terra de frontera i *Valentia*, el més important nucli urbà de la zona, en el principal enclavament enfront de les aspiracions imperials.

Consolidades les posicions, des d'un punt de vista territorial, tant per part dels visigots com dels bizantins, alguns autors defensen l'establiment d'un llinar, present en altres parts de l'Imperi, constituït per dues línies defensives successives, formades a partir d'una sèrie de ciutats fortificades, normalment seus episcopals i centre d'una seca, i altres fortificacions menors, tipus *castellum*, articulades a l'entorn de calçades estratègiques (Via Augusta). València i el seu territori compleixen amb l'esquema anterior i la investigació ha pogut confirmar la creació d'assentaments fortificats que responen al model militar i administratiu creat per l'estat visigot per a l'organització, el control i la defensa del territori. Un exemple eloqüent el constitueix el *castro* fortificat de València la Vella, a Ribarroja de Túria, o la transformació del Circ de *Valentia* en una àrea fortificada, ambdós fets posats en relació amb l'arribada de contingents militars gots.

En el sistema defensiu bizantí es podria incloure el jaciment en altura del Monastil, a Elda, que podria ser un *castellum* que defensaria *Ilici*, que degué ser el nucli bizantí més important de l'actual territori valencià.

València torna a esmentar-se amb motiu de l'exili del rebel catòlic Hermenegild (a. 584), fill coregent de Leovigild revoltat en la Bètica i perillosament aliat amb els bizantins. La seua estada va ser breu ja que l'any següent va ser assassinat a la ciutat de Tarragona. El conflicte religiós entre arrians i catòlics va acabar oficialment amb el III Concili de Toledo l'any 589, que va significar la unitat sota la fe catòlica.

EL SEGLE VII

A finals del segle VI Toledo va crear les seus episcopals d'*Elo* i *Begastri* per a regir els destins espirituals i temporals dels territoris conquerits als bizantins i que pertanyien a les seus d'*Ilici* i *Carthago Spartaria*, encara en mans bizantines. Des del regnat de Leovigild, per la seua ubicació fronterera va ser molt important el paper estratègic i militar jugat per València, que es va mantenir fins a l'expulsió definitiva dels bizantins, tal com sembla apuntar l'emissió de moneda per part d'alguns monarques (Gundemar, Sisebut, Suíntila) a *Saguntum* i *Valentia*, emissions que coincideixen amb el moment de major pressió visigoda enfront dels bizantins, que va culminar amb la destrucció de Cartagena en el 625, capital de la província bizantina de *Spania*.

Amb anterioritat, la seu de *Saetabi* estava ja en mans dels visigots des d'època de Leovigild, ja que el seu veterà bisbe Mutto va signar en el III Concili de Toledo del 589. Les altres dues seus episcopals, *Ilici* i *Dianium*, sembla que van romandre sota domini bizantí fins a l'últim moment de la presència imperial a *Hispania*. *Ilici* no apareix representada fins el IV Concili de Toledo del 633 i *Dianium* un poc més tard, en el V Concili de Toledo del 636. Com ja apuntara en el seu moment el Dr. Llobregat, la importància del port de *Dianium* seria un factor essencial en el manteniment dels bizantins fins al final.

L'activitat comercial amb el Mediterrani, majoritàriament ocupat pels imperials, no es va interrompre durant l'ocupació bizantina i es constata el seu manteniment fins després de la seua expulsió d'*Hispania*. Els assentaments costaners van ser els principals destinataris dels intercanvis comercials. A part de les ciutats ja es detecta, des del segle IV, un creixement d'aquests assentaments al

Trient de Gundemar encunyat a Sagunt. [Gabinet Numismàtic de Catalunya].

L'única referència de l'existència de *Saguntum* durant el període visigot ens la proporciona alguna rara moneda d'or encunyada a la ciutat al llarg del segle VII. Potser es tracta d'emissions relacionades amb tropes acantonades aquí davant l'amenaça bizantina.

llarg del litoral, principalment abundants al sud de València. Alguns d'ells, Punta de l'Illa (Cullera), Punta de l'Arenal (Xàbia), Banyes de la Reina (Calp), Barri de Benalúa (Alacant), *Portus Illicitanus* (Santa Pola)... i uns altres pitjor coneguts, es mantenen actius durant els segles VI i VII.

La distribució de productes importats, principalment les últimes produccions de vaixel·la fina de taula procedent d'Àfrica (*sigillata*), algunes ceràmiques de cuina i àmfores, és un fenomen propi de les zones costaneres, tant de ciutats com de monestirs i *castros* fortificats, assentaments vinculats a les elits urbanes, civils, militars o eclesiàstiques. La principal zona d'aprovisionament va ser el nord d'Àfrica, que va exportar les últimes ceràmiques fines de taula, l'Africana D, àmfores que transportaven oli i vi, i ceràmica de cuina. Del Mediterrani oriental van arribar àmfores de vi de Palestina i Síria i més esporàdicament, unguentaris (*Late Roman Unguentarium*), vaixel·la de taula i de cuina.

Les últimes investigacions a València encara documenten materials importats de la segona meitat del segle VII, similars als apareguts a Roma, Marsella o *Tarraco*, com els últims contenidors cilíndrics nord-africans (Keay VIII, LXI, LXII), àmfores «globulars de fons umbilicat», *spatheia* de reduïdes dimensions, formes tardanes d'Africana D (Hayes 91D, 109 B) i olles «*Constantinople ware*».

El final del regne visigot, principalment a partir de la segona meitat del segle VII, va estar marcat per una sèrie de calamitats de les quals es fan ampli ressò les cròniques de l'època, la legislació i els canons dels concilis. Sequera, collites roïnes, plagues de llagostes, episodis cíclics de la terrible pesta bubònica, fams, i alguns episodis bèl·lics, principalment contra els veïns del nord, els francs i vascons, i esporàdicament alguna escaramussa naval contra els bizantins.

Un dels problemes més greus va ser la inestabilitat política, amb continus i violents problemes successoris protagonitzats per diversos clans familiars, i una clara i evident ruptura social: problemes amb els jueus, esclaus fugitius, bandolerisme, militarització de la vida civil i creixent autonomia de la poderosa noblesa en un incipient procés de feudalització.

TEODOMIR I LA SEUA ÈPOCA

Foren aquests problemes successoris els que van accelerar el final del regne visigot i la posterior conquesta musulmana. La mort de Vitiza en el 710 sense associar el govern a cap dels seus fills, va ocasionar l'intent de la seua família de retenir el tron. Tal pretensió de successió dinàstica en la figura d'Àkhila, fill major del difunt Vitiza, no va prosperar a causa de l'enèrgica oposició d'una bona part de la noblesa visigoda, partidària de la designació reial per elecció, a pesar que el jove Àkhila aconseguirà establir-se en el nord-est, i arribarà a encunyar moneda. Mentrestant, l'assemblea electiva va designar a Roderic com a rei. Els vitizans, per la seua banda, van reclamar l'ajuda dels àrabs per a aconseguir les seues pretensions polítiques, acció que no era estranya en la història del regne visigot hispànic, amb fatals precedents en època de Atanagild i Sisenand que van propiciar la invasió del regne pels bizantins i els francs, respectivament. L'arribada de l'exèrcit àrab va agafar per sorpresa Roderic que va ser derrotat i mort a Guadalete.

Anell procedent d'una tomba d'època visigoda del Romani (Sollana, València). [Museu de Prehistòria de València].

La conquesta musulmana es va succeir de manera fulminant i els fills de Vitiza i els seus partidaris van actuar d'acord amb els àrabs, facilitant la presa o rendició de les ciutats més importants del regne, a canvi de conservar la possessió dels seus béns patrimonials. A les ciutats importants que van capitular els visigots van conservar-ne els béns, a més de l'organització política, religiosa i social, a canvi degueren tributar allò que la llei islàmica imposava als no musulmans. Al sud-est de la península va tenir lloc un d'aquests pactes entre un personatge visigot, Teodomir, i 'Abd al-'Aziz, que va suposar la continuïtat, durant algun temps, de les estructures visigodes fins a l'inici de la islamització del territori, procés que en aquesta zona no seria anterior al segle IX.